

CƏMALƏDDİN ƏFQANININ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

faikalekperov@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Əfqani, İslam birliyi, Qərb mədəniyyəti, müsəlman intibahçısı, dil birliyi, milli oyanış, siyasi fəlsəfə.*

КЛЮЧЕВЫЙ СЛОВА: *Афгани, Исламское единство, культура Запада, Исламское возрождение, единство речи, национальное возрождение, политическая философия.*

KEY WORDS: *Afgani, Islamic Unity, Western Cultura, Islamic renaissancer, language unity, national revival, political philosophy.*

GİRİŞ

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısında yenilikçi və qeyri-dini fəlsəfi təşəkkülün öncülü, eləcə də İslam birliyi ideyasının müəllifi [1, s. 27-36] tanınmış mütəfəkkir Cəmaləddin Məhəmməd Seyid Səfədr oğlu Əsədabadi Əfqaninin (1836/38-1897) dünyagörüşü iki istiqamətdə qruplaşdırılmışdır: 1) dini-fəlsəfi görüşləri; 2) siyasi-ideoloji görüşləri.

Dini-fəlsəfi görüşləri. O, elmi-fəlsəfi yaradıcılığında İslam dininin mütərəqqi mahiyyətinin ortaya çıxarılması məsələsinə xüsusi önəm vermiş, yeni dövrdə modern islamçılığın təməlini qoymuşdur. İslamçılığın siyasi-fəlsəfi təlim kimi müasir konsepsiyasını yaradan C.Əfqani deyirdi ki, nəhəng bir vücut olan İslam başını İstanbulda yerə qoyub, qolları Şimali Afrika, Krım və Orenburq üzərindən Çinədək uzanıb, ayaqları isə bütün Qərbi Asiya boyunca dolaşır. Böyük coğrafi əraziyə yayılan müsəlmanların xilas yolu İslam dinini düzgün mənimsəməklə yanaşı, mədəniyyətlərinə sahib çıxmaq, həmçinin milli varlıqlarını qoruyub saxlamaqdır. Əfqani İslam dünyasının inkişafını müsəlmanların şüurlu şəkildə milliyyətlərini tanımalarında və tərəqqidə görmüşdü.

Tanınmış mütəfəkkirlər Əhməd bəy Ağaoğlu yazırdı ki, İslamın və Quranın özündə “İttihadi-islam”ın inkişafı üçün əlverişli zəmin olmasına baxmayaraq, o, yalnız Cəmaləddin Əfqaninin ideyaları sayəsində meydana çıxmışdı. Çünki Əfqani ikiüzlü ruhaniləri amansızcasına tənqid edir, onların “boş dialektika və sxolastikasını” məsxərəyə qoyur və riyakarlıqlarına gülürdü. O, öz mühakimə və mülahizələrini Qurandan gətirilən iqtibaslarla, müsəlman tarixinə aid misallarla əsaslandırır. Onun bütün gücü də məhz belə “uyğunlaşmaq” bacarığında idi. Əfqaninin bu ideyalarını müsbət dəyərləndirən Əhməd bəy Ağaoğlu yazırdı ki, Şərqdə nümunəvi ictimai xadim olan bu şəxs, eyni zamanda özünün gələcək davamçılarının fəaliyyəti üçün proqram tərtib etmiş və bu davamçıların inkişaf etdirməli olduqları ideyaları göstərmişdir [2, s. 332].

Doğrudan da, Əfqani yeni dövrdə İslam dininin mahiyyətinin yenidən təfsirində və

aydınlaşdırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. O bildirdi ki, orta əsrlərin ilk çağlarında türklərin və başqa millətlərin həyatına daxil olan İslam dini onların taleyində və tərəqqi etməsində mühüm rol oynamışdır. Sadəcə zaman-zaman despotizm sonuncu səmavi dini dünyəvi elmlərə qarşı qoymuş və İslamla dünyəvi ideyalar arasında ziddiyyət yaratmışdır. İslam dininə olunmuş əlavələrin müsəlman xalqlarının probleminə çevrildiyini görən Əfqanın fikrincə, bundan çıxış yolu həm İslam dinində islahatlar aparmaq, həm də milli dəyərləri inkişaf etdirməkdir [3, s. 24].

Cəmaləddin Əfqani “Dəhriyyəyə rəddiyə” (Naturalizmin tənqidi) əsərində də açıq şəkildə göstərirdi ki, insanlığın çıxış yolu maddiyyatda – materializmdə deyil, mənəviyyatda – idealizmdədir. Bu anlamda bütün səmavi dinlər insanlar üçün yeganə xoşbəxtlik vasitəsidir [4, s. 88]. Onun fikrincə, din insana üç inanc (insanın özünü yer üzünün sultanı və yaradılmışların ən dəyərlisi olduğunu təsdiqləməsi; bir dinə inanan toplumun özünü ən xeyirli ümmət hesab etməsi və imansızlardan, xüsusən də doğru yoldan uzaqlaşanlardan üstün olmasına inanması; insanın bu dünyada ancaq kamillik zirvəsinə yetişmək üçün yaradıldığını bilməsi) [5, s. 248], ruhuna da üç məziyyət (həya duyğusu, əmanət və doğruluq) bəxş etmişdir ki, bütün bunlar birlikdə xoşbəxtliyin əxlaq prinsipləridir.

Əfqaniyə görə, Yer üzünün ən dəyərlisi hesab olunan insan bu inanc sayəsində heyvanlara və digər canlılara bənzəməkdən xilas olmuşdur: “İnanc sistemi bu keyfiyyətilə düşüncəni inkişafetdirici, ağıl fəallaşdırıcı, nəfisi təmizləyici, cirkin mövqə və davranışlardan qoruyucu bir rol oynayır” [4, s. 27]. Digər tərəfdən, hər hansı din ona iman gətirən insanın bu dünyada kamillik zirvəsinə çatmaq üçün yaradıldığını və kamilliyə yetişməsi əvəzində daha ali bir aləmə köç edəcəyini bildirməsi insanı pisləklərdən (oğurluqdan, haramdan, zinadan, rüşvətdən və s.) uzaq tutmağa köklənmişdir [4, s. 28-29]. Üstəlik, bu üç inanc prinsipləri ilə yanaşı, insanın məziyyətinə aid olan həya duyğusu, əmanət və doğruluq da, dinin ona aşladığı mühüm keyfiyyətlərdir. Belə ki, utanma, ya da həya duyğusu insanda həyasızlığın qarşısını aldığı kimi, əmanət də insanlar arasında qarşılıqlı etibarın, inamın əsasıdır; doğruluq isə insanı yalandan uzaqlaşdırır, cəmiyyətdə, ailədə həmrəyliyin güclənməsinə səbəb olur [4, s. 32-35]. Beləliklə, Əfqaniyə görə, bu altı inanc və əxlaq prinsipi səmavi dinlərin əsas mahiyyətini təşkil ki, hər hansı toplum bunlara əməl etməyəndə mənəviyyətsizliyə düçar olur. Onun fikrincə, bütün bu keyfiyyətlər İslam dinində mövcuddur, sadəcə onları müsəlmanlara aşılmaq lazımdır. Çünki İslam birliyinin varlığı və ortaya çıxması məhz bunlarla bağlıdır. Mütəfəkkirə görə, İslamın əsas kitabı Quran da tamamilə azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsipinə əsaslanır, bütün müsəlmanları tərəqqiyə dəvət edir. Bu anlamda Quranın mahiyyətini düzgün başa düşmək və ona əməl etmək İslam dünyasının nicat yoludur [6, s. 147].

O, xüsusilə “Təfsirçinin təfsiri” məqaləsində İslamın əsl mahiyyətinin hansı anlamda təfsir edilməsinin prinsiplərini ətraflı göstərməyə çalışmışdır. Əfqani yazırdı ki, müsəlman xalqları, ilk növbədə, təhsil məsələsinə ciddi yanaşmalıdır, çünki hər hansı toplumun dinini nə dərəcədə başa düşməsinin başlanğıcı elm və təhsildir. Onun fikrincə, heç bir bəşər, hətta ən vəhşi insan belə, təhsildən tamamilə təcrid olunmadığı halda, hazırda müsəlmanların çoxunun təhsilsiz olması onların əsas problemdir. Əfqaniyə görə, əgər bir cəmiyyətin bütün təbəqələri münasibətlərin təbii qanunları ilə uzlaşan gözəl təhsilə yiyələnərsə, həmin toplum çiçəklənəcək və tərəqqi edəcəkdir. Çünki bir cəmiyyətin təhsili yüksəkdirsə, o zaman həmin xalqın dini, milli və dünyəvi dəyərlərə münasibəti də harmoniya içindədir [7, s. 196]. O iddia edirdi ki, hər hansı toplumun hakim təbəqəsi təhsildən uzaq qalıb cəhalətə yuvarlanarsa onun bütün siniflərində bu və ya digər dərəcədə zəiflik müşahidə olunacaqdır. Onun fikrincə,

mənəviyyatsızlığa düşər olmuş toplumun arasından yenidən zəkali, saf ruhlu insanların ortaya çıxması yalnız Allahın əlindədir. Zəkali, saf ruhlu insanlar tənəzzül və düşkünlüyə səbəb olan mənəviyyatsızlığı kənarlaşdırır, şüur və qəlbləri pis təhsilin törətdiyi qorxunc xəstəlikdən sağaldırlar [7, s. 197].

Bütün bunlardan sonra Əfqani ortaya qoymaq istədiyi əsas məsələnin üzərinə gələrək yazırdı ki, yaşadığı dövrdə fəlakət, bədbəxtlik və gücsüzlük hər tərəfdən müsəlmanların bütün siniflərini bürüyüb. Belə bir məqamda müdrik intibahçının gələrək müsəlmanları xilas edəcəyini iddia edən Əfqaniyə görə, yalnız onun sayəsində din və şəriət məhv olmaqdan xilas olacaqdır. O yazırdı: “Odur ki, hər bir müsəlmanın gözləri yolda, qulaqları səsdədir, o, intizarla dünyanın hər hansı bir səmtindən – şərqdən, qərbdən, şimaldan və ya cənubdan – müdrik intibahçının peyda olacağını, müsəlmanların şüur və qəlblərini doğru yola yönəldəcəyini, gözlənilmədən gəlmiş mənəviyyatsızlığı dəf edərək onları yenidən mükəmməl təhsilə yiyələndirəcəyini gözləyir” [7, s. 197].

Bütün bu məsələləri götür-qoy etdikdən sonra Əfqani yazırdı ki, doğru inanclara iman gətirmənin müsəlmanların tənəzzülü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ümumiyyətlə, onun fikrincə, dini inanclar – istər doğru olsun, istərsə də batil – elmin nailiyyətlərini, yaşam vasitəsi əldə edilməsini və normal sivilizasiyanın tərəqqisini qadağan etmədikcə, heç bir şəkildə sivilizasiya və dünyəvi tərəqqi ilə ziddiyyət təşkil edə bilməz. Əfqaniyə görə, yalnız imanın azlığı sivil həyatda qarışıqlığa və mənəviyyatsızlığa, təhlükəyə səbəb olur ki, bu da nihilizmdir: “Əgər imanın azlığı insanların tərəqqisinə səbəb olsaydı, o zaman cahiliyyət dövrünün ərəbləri sivilizasiyada hamıdan üstün olmalı idilər” [7, s. 201]. O, bir tərəfdən İslam dünyasının elm və təhsildən uzaqlaşması səbəbindən mənəviyyatsızlığa uğradığını, digər tərəfdən isə bu mənəviyyatsızlıqdan nicat tapmağın yolunu yalnız Qərb mədəniyyətini kor-koranə təqlid etməklə deyil, hər bir müsəlman xalqının dini və milli inanclarını yenidən dirçəldib onlardan yapışmasında görmüşdür. Bu, o demək deyil ki, Əfqani Qərb mədəniyyətini tamamilə inkar etmişdir. Sadəcə, hər hansı xalqın düşdüyü mənəviyyatsızlıqdan qurtulmağın ilk çarəsini Qərb mədəniyyətində deyil, milli və dini inanclarda görmüş, xüsusilə dini inancların əsassız tənqid hədəfinə götürülüb, üstəlik bunun müqabilində Qərb mədəniyyətinin ideallaşdırılmasının əleyhinə çıxış etmişdir.

Mütəfəkkir yazırdı ki, İslam dinini, yaxud da Quranı gerilikçi kimi qələmə verib Qərb mədəniyyətini ideallaşdırmaq məntiqsizlikdir. Çünki bu gün Qərbdə mövcud olan mütərəqqi ideyalar daha mükəmməl formada İslamda vardır: “Quranın həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğun gəlir. İndiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalı və alim Avropa demokratik məfkurəsinə tam aşına olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi məfkurələrlə tanış edə bilər» [3, s. 206].

Cəmaləddin Əfqani «Renana cavab» məqaləsində də İslam, Quran və Qərb demokratiyası məsələlərinə münasibətini bildirmiş, avropalı alim E.Renanın İslamın dünyəvi elmlərin inkişafına əngəl törətməsi fikri ilə razılaşmadığını vurğulamışdır. Onun sözlərinə görə, sonuncu səmavi din meydana gəldiyi və sonrakı dövrlərdə rəşadət düşüncəyə sahib olduğu üçün İslam dünyası inkişaf etmişdir. Bir vaxtlar cəhalət dövrünü yaşamış xristian dünyası da ondan örnək almaqla inkişafa qədəm qoymuşdur. O yazırdı: “Qərb aləmi üçün xristian əqidəsi bütün şiddətinə və mühafizəkarlığına baxmayaraq, heç vaxt yenilməz əngələ çevrilməmişdir. Xeyr, İslama bu ümidin bəslənmədiyini qəbul edə bilmərəm. Mən burada M.Renanı yox, barbarlıq və cəhalətdə yaşamağa məcbur olmuş yüz milyonlarla insanı

nəzərdə tuturam. Müsəlmanlığın elm və təəqqi yolundakı əngəlləri yox etmək meyli indi açıq-aşkar hiss olunmaqdadır” [3, s. 209]. Bu baxımdan zülmə və müstəmləkəyə qarşı yeganə ideya kimi İslam dinini görən C.Əfqani onu yüksəlişin həqiqi zəmanətverici ideyası kimi göstərmək istəmişdir: “Əgər müsəlmanlardan bir adam desə ki, mənim dinim bütün bu elmlərə ziddir, onda o öz dininə qarşı çıxmış olur. İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır” [8, s. 32]. Bu səbəbdən din alimlərinin elmləri iki hissəyə - islami və dünyəvi elmlərə ayırmalarını qəbul etmədi. Ona görə, bu cür düşüncə sahibləri guya İslamı müdafiə edirlər, əslində, İslamın düşmənidirlər. Çünki bu cür din alimlərinin əməlləri sayəsində müsəlmanlar rəasionalist, məntiqi elmlərdən uzaq düşüblər.

Bu, o deməkdir ki, M.F.Axundzadə, Mirzə Kazımbəy kimi Əfqani də İslamda islahatların aparılmasının tərəfdarıdır. Ancaq onlardan fərqli olaraq C.Əfqani məsələni fərqli şəkildə qoyur və ümumiyyətlə, İslamın islahatlar yolunda əngəl olması fikrini rədd edir. Onun fikrincə, islahatları ilk növbədə xristianların nail olduğu “yasaq edilmiş fəlsəfənin və elmi metodların” öyrənilməsindən, bir sözlə elmi həqiqətin aşkar edilməsindən başlamaq lazımdır [3, s. 210]. Ən əsası Axundzadədən, Kazımbəydən fərqli olaraq, Əfqaniyə görə islahatlar İslamın mahiyyəti, ilkin mənsəyi ilə bağlı deyil, sonralar bu dinə olunmuş əlavələrlə və riyakar din alimlərinin moizələri ilə əlaqədar aparılmalıdır.

Bununla yanaşı M.F.Axundzadə kimi C.Əfqani də hesab edir ki, dinlə fəlsəfə arasında barışmaz ziddiyyət var: “Dinlər hansı adı daşıyırlarsa daşısımlar, hamısı bir-birinə bənzəyir. Dinlə fəlsəfə arasında heç bir anlaşma və barışma mümkün deyildir. Din insana inam və inanc təlqin edir. Halbuki fəlsəfə insanı tamamilə və qismən dindən uzaqlaşdırır” [3, s. 213]. O yazır ki, vaxtilə Xristianlıq Avropa xalqları üzərində təsirli olduğu dövrdə elm və fəlsəfəni kölgədə qoymuş, onu aradan qaldırmışdır; eyni aqibəti İslam ölkələri də yaşamışdır. Lakin zaman keçdikcə xristianlar islahatlar apararaq elm və fəlsəfəni yüksəyə qaldıra bilsələr də, İslam ölkələri hələlik bu məsələdə çətinlik çəkirlər [3, s. 214].

Bu məqamda Əfqaninin din və fəlsəfə ilə bağlı söylədikləri tamamilə həqiqətə uyğundur. Doğrudan da fəlsəfənin, elmin aciz olduğu yerdə sxolastik dini təfəkkür önə keçir və bir çox hallarda cəmiyyət üçün xoşagəlməz durumun yaranmasına səbəb olur. Buna ən bariz nümunə də son əsrlərdə müsəlman xalqlarının düşdüyü gerilkiçi vəziyyət, elmi və texnoloji cəhətdən geri qalması və Qərb dəyərlərindən asılı olmasıdır. Əfqani dinin sxolastik-mistik anlamdan daha çox fəlsəfi yükünün artmasında haqlı idi. Çünki sxolastik dini təfəkkür daha çox xurafata, mövhumata meyilli olduğu halda, fəlsəfi təfəkkür isə rəasionalist, gerçəkçi düşünməyi tələb etməklə yanaşı, elm və texnologiyanın inkişafında da mühüm rol oynayır. Belə olduğu təqdirdə dini təfəkkürün fəlsəfi təfəkkürdən önə keçməsi deyil, əksinə, fəlsəfi təfəkkürün daha da inkişaf etdirilərək cəmiyyətdə fərqli düşüncələrin olmasına şərait yaratmaq məqbuldur. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, fəlsəfi təfəkkürün öndə olması, insanları ya da müsəlmanları dinsizliyə sürükləyə, ya da başqa dinlərə meyl göstərməsinə aparıb çıxarır. Öz dinində sağlam olmayan, eyni zamanda bir çox məsələlərə fanatikcəsinə yanaşan istənilən müsəlman fərqli düşüncələrə rast gəldikdə, hətta bu fərqli düşüncələrin “elmi əsaslarını” duyduqda fikrini dəyişdirə bilər. Bu anlamda ən doğru yol müsəlmanın öz dininə - Qurana, Sünnəyə sxolastik dini təfəkkürdən çox fəlsəfi təfəkkürlə yanaşması doğrudur. Əfqaninin dini-fəlsəfi görüşlərinin əsasında da məhz elm və təhsillə zəngin fəlsəfi təfəkkürlü müsəlmanların formalaşması vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

Siyasi-ideoloji və fəlsəfi görüşləri. C.Əfqaninin yaradıcılığında din və millət məsələləri bir-biri ilə bərabərlik təşkil edir. Mütəfəkkir İslam əsasında dini birliyi vacib saymaqla yanaşı, hesab edirdi ki,

müsəlman xalqlar tərəqqi etmək istəyirlərsə, ilk növbədə, özlərini tanımalı, soyuna, kökünə bağlanmalı, dilinə sarılmalıdırlar [3, s. 19]. Bu baxımdan C.Əfqaninin «Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti» əsərində dil, din, millət, milliyət, dövlət anlayışlarla bağlı fikirləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. O yazırdı: “Millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz. Əgər dil millətin bütün sənət və peşə sahiblərinin ünsiyyəti və istifadəsi üçün lazımı ehtiyacı təmin etmirsə, onu dil saymaq olmaz” [3, s. 186].

C.Əfqaninin fikrincə, dil birliyi olmasa, milli birliyin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz. Dil birliyi insanlar arasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas əlaqə vasitəsidir: “O (dil birliyi – F.Ə.) müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid millət bayrağı altında birləşməyə səsləyən, onların gücünü, qüvvəsini birləşdirib, bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağırən, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını həmrəy olmağa dəvət edən gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarını geyindirən əsas vasitədir” [3, s. 187].

O, daha sonra dilin millətin həyatında önəmliliyi ilə bağlı yazırdı ki, bir millətin özünəməxsus dilinin olması onun varlığının ortada olması üçün ciddi əsas verir. Ancaq bu o zaman işə yarar ki, bir millətin tarixinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə aid məsələlər doğma dildə təzahür etsin. O yazırdı: “Alimlər millətin mahiyyətini və ariflər onun məziyyətlərini o zaman yaxşı aşkar edərlər ki, təhsil, təlim, tədris, milli təbəqələrin fənlərdən və sənətlərdən istifadəsi o millətin öz dilində olsun” [3, s. 189]. Eyni zamanda, o hesab edir ki, dil daim qüdrətli olmalıdır, çünki bir millətin ayaq üstə durması dilin inkişafda olmasından asılıdır. Əfqaniyə görə, milli birliyin ana sütununu təşkil edən dil birliyi, hətta dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Bu isə o deməkdir ki, bir milləti sonsuza qədər var edən din deyil, məzhəbdir. Çünki dindən fərqli olaraq, dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Halbuki din məsələsinə gəldikdə görürük ki, tarixdə bir neçə dəfə dinlərini dəyişən millətlər olub, ancaq dilləri sayəsində öz varlıqlarını bu günə qədər qoruyub saxlaya biliblər: “Tarix göstərir ki, eyni dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür” [3, s. 187]. Deməli, C.Əfqani müxtəlif millətlərin bir araya gəlməsi üçün dini birliyin vacibliyini dərk etsə də, ancaq dinlə müqayisədə bir millətin öz varlığını anlaması üçün dil birliyinin millətin həyatında daha mühüm rol oynadığını etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Hər bir millətin taleyində dinlə yanaşı, dilin mühüm əhəmiyyətindən bəhs edən Əfqani hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafı üçün hər bir millətin içərisində aşağıdakı milli-dini ruhlu alimlər, qanunşünaslar, siyasi xadimlər də olmalıdır: Faydalı elmləri yayan ziyalılar; cəmiyyət üçün xeyirli fənləri təsis edən alimlər; insan hüquq və azadlığını mühafizə edən siyasi xadimlər; fəzilətin və ədalətin keşikçiləri olan qanunşünaslar; xalqın əxlaqını saflaşdırmağa çalışan nəsihətçilər; kəlamları ilə yatmış insanları oyadan və xalqın xarakterini qüvvətləndirən ədiblər və şairlər; öz sənətlərini elmi əsaslar üzrə inkişaf etdirən sənayeçilər; torpağını əkinçilik fənni əsasında əkib-becərən əkinçilər; iqtisadiyyat qanunları əsasında millətin ticarət yollarını arayıb tapan tacirlər [3, s. 188]. O, daha sonra qeyd edir ki, əgər bu təbəqələr hər hansı bir millətdə mövcud olmasa, həmin millətin fərdləri arasında məişət və həyati əhəmiyyətli əlaqələr get-gedə qırıqlar və millət məhv olar: “Nəticədə o millətin üzvləri digər millətlə birləşər və yeni

milli libasda həyat səhnəsinə qədəm qoyar” [3, s. 188].

Mütəfəkkirin fikrincə, milləti yaşatmaq istəyən alimlərin birinci vəzifəsi odur ki, ana dilinin inkişafına laqyed olmasınlar, dilini qorusunlar və ən əsası “təhsil, təlim, tədris, milli təbəqələrin fənlərdən və sənətlərdən istifadəsi o millətin öz dilində olsun... elmlər, maarif, bütün sənət növləri hər millətin öz dilində tədris olunarsa və bu şərt həyata keçirilərsə, həmin millətin əsasları daha möhkəm, daha sabit olur və uzun müddət zavala uğramaz, hətta həmin millətin elmi və maarifi müəyyən dövrdə zavala uğramış olsa belə, bu millətin övladları və nəvələri öz sələflərinin kitablarından və əsərlərindən faydalanaraq dübarə özünün məhv olmuş millət və qövmünü dirildəcək, onu yeni şan-şöhrətə çatdıracaqdır” [3, s. 189].

İslam birliyini müsəlman xalqlarının əsas istiqaməti kimi görən Əfqaninin “öz dininə, onun mükəmməlliyinə inanan xalq həm də milli dəyərlərinə sahib çıxmalıdır” fikri [9, s. 572], daha çox ziddiyyətlərə yol açmış, birmənalı qarşılanmamışdır. Çünki Əfqani üçün İslam birliyi ideyası, eyni zamanda əsas məqsədə - müsəlman xalqlarının ayrı-ayrılıqda milli azadlıqlarını əldə etməsinə xidmət göstərirdi [9, s. 574]. Başqa sözlə, Əfqaninin İslam birliyi ideyası yalnız müsəlman xalqları arasında həmrəylik deyil, eyni zamanda ona inanan hər bir millətin azadlığını da əldə etməsinə aparıb çıxaracaq kimi mülahizələri də problemlərə yol açmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, Əfqaninin bu kimi fikirləri Osmanlıda ərəblərin, Qacarlarda farsların milli oyanışına səbəb olmuşdur. Hətta bəzilərinin fikrincə, xüsusilə Qacarlarda farslar milli oyanış fikrinə düşmələrinə görə, ilk növbədə, Əfqaniyə borcludur. Çünki Əfqani açıq şəkildə Qacarlar dövlətinin əleyhinə çıxış etmiş, hətta Nəsrəddin şah Qacarin öldürülməsinin əsas təşkilatçılarından olmuşdur. Bu mülahizələr irəli sürülərkən ömrünün son aylarını İstanbul həbsxanasında keçirən Əfqaninin Qacarlardakı məsləkdaşlarına yazdığı sonuncu məktub nümunə göstərilir. O, məktubunda yenilik selinin artıq Şərqə doğru axdığını və mütləqiyyət hakimiyyətinin bünövrəsinin məhvə məhkum olduğunu yazaraq Qacarlar dövlətini məhv etməyə çağırmışdır: “Bacardığınız qədər bu hakimiyyəti bünövrədən dağıtmağa səy edin. Gücünüz çatdığı qədər İrənin səadəti uğrunda çalışın. Gücünüzü başqa işlərə sərf etsəniz, vaxtınız boşa gedər. Köhnə adətlərə alışmış adamları yolundan çəkəndirməyə başlasanız, bu sizin işinizi ləngidər. Elə edin ki, sizinlə başqa xalqlar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldıra bilərsiniz. Mövhumatçılara uymayın” [3, s. 215].

Əfqaninin Qacarlar hakimiyyətini istibdad kimi dəyərləndirib onun yenisi ilə (yenilikçi, hürriyyətçi, ədalətli bir hökumətlə) əvəzlənməsi uğrunda çalışmasında məqsəd türk Qacarların yığılıb yerində fars hökumətinin qurulması deyildi. Onu daha çox düşündürən mütləqiyyətçi hesab etdiyi Qacarların devrilməsi və yerində ədalətli, qanunpərəst hökumətin yaranması idi. Sadəcə, bu, bir həqiqətdir ki, Əfqaninin arzuladığı yeni hökumət ideyasını türklərdən çox farsdillilər öz maraqlarına uyğun yöndə bilməmişdilər. Çünki hakimiyyətdə Qacarlar olduğu üçün Əfqaninin azadlıq ideyası, ya da mütləqiyyətin devrilməsi düşüncəsi türklərdən çox farsdillilərin işinə yaramışdır.

Osmanlıda da Sultan II Əbdülhəmid İslam birliyi ideyasını ciddi şəkildə dəstəkləməsinə baxmayaraq, Əfqaninin müsəlman xalqlarını milli oyanışa, milli azadlığa səsləməsi ideyası ilə razılaşmırdı. Çünki Osmanlıda da Qacarlarda olduğu kimi, milli azadlıq düşüncəsi türklərdən çox ərəb, kürd, bolqar, erməni, alban və digər qeyri-türk millətlərin işinə yarayırdı. Bu anlamda Əfqaninin müsəlman xalqları ilə bağlı milli azadlıq ideyasına Sultan II Əbdülhəmidin müsbət baxmaması təbii idi. Lakin bütün hallarda

Əfqanı Osmanlı türklərin arasında türkcülük hissini aşılmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla bağlı türkcülüyn ideoloqlarından olan Ziya Gökalp yazır: “Türk şairi Mehmet Emin (Yurdakul – *Red.*) bəyə türkcülüynü aşıl原因, - özünün söylədiyinə görə, - Şeyx Cəmaləddin Əfqanıdır. Misirdə Şeyx Məhəmməd Əbdulu, quzey-şimal türkləri arasında Fəxrəddin oğlu Ziyaəddini yetişdirən bu böyük İslam yeniləşdiricisi (islahatçısı) Türkiyədə Mehmet Emin bəyi tapıb xalq dilində və xalq vəznində millət sevgisiylə dolu şerlər yazmasını tövsiyə etmişdi” [10, s. 28].

Həmçinin bir sıra azərbaycanlı mütəfəkkirlər arasında da türkcülük düşüncəsinin formalaşmasında Əfqaninin rolu danılmazdır. Məsələn, Mirzə Bala Məmməd zadə yazır ki, XX əsrin əvvəllərində bir çox millətçilərin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkcülüyə keçməsinə C.Əfqaninin böyük rolu olub. Xüsusilə də, Əfqaninin dil və dinlə bağlı fikirləri M.Ə.Rəsulzadəyə ciddi təsir göstərmiş [11, s. 50]. Doğrudan da, M.Ə.Rəsulzadə müsəlman dünyasının böyük ziyalı, İslam modernizminin banisi C.Əfqanıdan islamçılıq, milliyyətçilik, müasirlik haqqında fikirlərini mənimsəyərək, onun “Milli birlik fəlsəfəsi” əsərini farscadan türk dilinə tərcümə edib “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdirmiş, bu əsərin təsiri ilə də xalqımızın məişətindən bəhs edən “Acı bir həyat” əsərini yazmışdı. Deməli, XX əsr azərbaycanlı mütəfəkkirlərin, o cümlədən Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşündə “İslam millətçiliyi”nin formalaşmasında, M.Ə.Rəsulzadənin isə ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkcülüyə keçməsinə C.Əfqaninin rolu böyük olmuşdur.

NƏTİCƏ

Əfqanın özünəməxsusluğu ondadır ki, o, bir tərəfdən İslam dininin ilkin əsaslarında (Qurani-Kərimə və Sünnəyə) dəyişikliklərin edilməsinin əleyhinə olmaqla yanaşı, digər tərəfdən həmin ilkin əsaslara zərər vermədən həm ona olunmuş əlavələrdən qurtulmağın, həm də yeniləşmə ruhundan geri qalmamağın yollarını göstərə bilmişdir. Əlbəttə, burada başlıca məsələ də İslamın ilkin əsaslarına toxunmadan zamanla necə ayaqlaşmağın yolunu göstərmək, eyni zamanda ona olunmuş əlavələri hansı formada müəyyənləşdirməyi ortaya qoymaq idi. Əfqanı İslam dininin ilkin əsaslarına toxunulmamazlıq məsələsində yalnız bir müsəlman hissiyyatından çıxış etməmiş, eyni zamanda türk-islam düşmənlərinə qarşı mübarizədə bunun vacibliyini rəşional şəkildə idrak etmişdir.

Mütəfəkkirin, əsasən, doğru müəyyənləşdirdiyi, ancaq ondan asılı olmayan səbəblərdən farsdilli, ərəbdilli və türkdilli xalqların din və millət məsələsində tutduğu fərqli yollar bir tərəfdən onun irəli sürdüyü İslam birliyi ideyasının əsl mahiyyətinə kölgə salmış, digər tərəfdən isə antiislam, antiinsani qüvvələrin ideoloqlarının ideyaları ilə Əfqanı ideyaları arasında əsl həqiqəti aşkara çıxarılmasında ciddi çətinliklər ortaya çıxmışdır. Əlbəttə, müsəlman xalqları arasında Əfqanı ideyalarını az-çox doğru dəyərləndirən türk xalqları olmuşdur ki, onlar farsdilli və ərəbdilli xalqlardan fərqli olaraq din və millət məsələsində, nisbətən uğurlu yol seçmişlər. Xüsusilə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında və ideologiyasında Əfqaninin özünəməxsus yerinin olması danılmazdır. Əfqaninin din, millət və müasirlik məsələsini ondan sonra ən doğru müəyyənləşdirən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəsim bəy Yusifbəyli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Başqa sözlə, C.Əfqaninin dünyagörüşündə türkcülük, islamçılıq və çağdaşlıq prinsiplərinin ilk cizgilərini öz əksini tapması Azərbaycan türkləri üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmuş, bugünkü üçrəngli bayrağımızın ilk tezisləri

məhz C.Əfqani tərəfindən ortaya atılmış, Ə.Hüseynzadə tərəfindən əsaslandırılmış və M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji-təcrübi fəaliyyəti nəticəsində həyata keçərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağında öz əksini tapmışdır. Bu o deməkdir ki, XIX əsr bütün Türk-İslam dünyası, o cümlədən Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində Əfqaninin özünəməxsus yeri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsbli Nəsb. Şeyx Cəmaləddin Əfqani (Fikir və əməl böyüklərimiz). Bakı: “Nurlar” NPM, 2014.
2. Ağaoğlu Əhməd. İran və İnkilabı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.
3. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: Azərənəşr, 1997.
4. Afgani C. “Dehriyyuna reddiye” (“Naturalizmin elşetirisi”). İstanbul: 1997.
5. Mürşüdlü Qəmə. C.Əfqaniyə görə dinin fəlsəfəsi. Bakı: İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №09, aprel, 2008.
6. Rüstəmov Yusif. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: «Azərbaycan Universiteti», 2004.
7. Əfqani Cəmaləddin. Təfsirçinin təfsiri. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. № 2(30). Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 2010.
8. Əfqani Cəmaləddin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1998.
9. Şükürov Ağayar. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005.
10. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı: «Maarif», 1991.
11. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.

Фаиг Алекперли

МИРОВОЗЗРЕНИЕ ДЖАМАЛАДДИНА АФГАНИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о роли Джамаладдина Афгани (1836/1838-1897) в правильном формировании «синтеза» национально-религиозной культуры между Европой и Западом в XIX и определении путей национального развития. Как один из первых своего времени, Афгани был новатором в научно - философской сфере и вместе с тем он прекрасно знал суть развития культуры Запада. Афгани также был основоположником фундамента развития национально – религиозных ценностей и был сторонником не слепо следовать и применять все новшества Запада, а зная мусульманские страны и национально-религиозные ценности, найти общую точку соприкосновения, без ущерба для позитивных аспектов нового возрождения Востока – Исламской культуры. Но к сожалению мысли Афгани о религии, о народе который должен верить в ее безукоризненность были не однозначно восприняты.

Faig Alakbarli

JAMALADDIN AFGANI'S WORLD SEEM

SUMMARY

The article deals with the factor of Jamaladdin Afgany (1836 / 1838-1897) in the nineteenth century on the correct formation of «synthesis» between the national-religious culture and the European and Western culture, and defining of national development.

Afgani, the founder of one of the main scientific and philosophical innovations of the period, was deeply aware of the real essence of the development of Western culture and he was able to adequately perceive the backwardness and the true face of Muslim countries and to revitalize its positive features without denying national and religious values and not to apply Western values recklessly and suggested possibility of realization aspects conforming with East-Islamic culture.

However, Afghani's views on his own religion, as well as national values of the people who believe in it's perfection, have led to serious contradictions and have not been met unambiguously.